ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԱԼԻՇԱՆ, ՀԱՅՐ ՂԵՒՈՆԴ, *միաբան Մխիթարեան*.—«ԱՅՐԱՐԱՏ, *բնաշխարհ Հայաստանեայց (պատկերազարդ քարտէզով)։ Վենետիկ, Ս. Ղազար*, 1890 *թ., մեծ քառածալ* Ը+590 *երես, տառ* № 10, *գինն է* 40 *րուբլի*։

Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի այս գործը նորա ցայժմ հրատարակած գրուածքներից ամենամեծն է թէ իւր մեծութիւնով և թէ մանաւանդ իւր առարկայով, հետևաբար և բովանդակութիւնով։ Այս, ոչ միայն մեր հայ, այլ և նոյն իսկ օտար ու շատ հարուստ գրականութիւնների համար պանծալի համարելի մեծ գործի սկզբնապատճառը՝ նորա մեծայարգ հեղինակի հայրենասիրութիւնն է։ «Այլ յես, աստանոր բարեկամաց և ոչ բարեկամաց, զի իմ միտք և բարք որպէս և վիճակ և կնիք՝ հայրենասիրութիւն խնդրեն զխաղաղականն. այնպէս սիրեմ և համբուրեմ զհայրենիս՝ որպէս ի մանկութեանս զհայր և զմայր, և ո՛ եւ որպիսի՛ ոք ընտգիւտ լիցի այսպիսւոյ սիրելութեան. և ոչ գիտեմ որպիսի՛ ինչ մտօք կամ կարծեօք՝ վայրայոյր կասկածանս և խծրծս յուղիցէ յանձին յիւրում և յօտարս, մինչև յաւագամեծար ատեանս, որոց պատկառել և յարգել՝ պարտք են մեր։ Սակայն, եթէ կրօնական և քաղաքական օրէնք ուսուցանեն ինձ և ամենայն զգաստից՝ տալ զկայսերն՝ կայսեր և զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ, ոչ և ընդաբոյս ազգումն ողջախոհակ՝ թելադրիցէ հատուցանել զՀայրենեացն՝Հայրենեաց»։

Հայր Ալիշանի այս խօսքերը մենք պէտք է ընդունենք բառացի իմաստով, հազիւ թէ հազարաւոր վերստեր հեռու ապրող և իւր պատմական հայրենիքը աչքովը չը տեսած մէկը կարողանար մի որ և է այլ դրդումից մի այնքան հոյակապ գործ ստեղծել մի կիսաւեր երկրի համար քան այն հայրենասիրութիւնը, որից մի հին ազգի մեծ կենսական տոկունութիւնը միայն կարող էր պահպանել դեռ ևս այնքան զօրեղ կայծեր մինչ մեր դարուս վերջը, որ այդ երկրի աւերակներն ու դալկացած ներկայ կեանքը կարող լինէին ա-

ռարկայ դառնալ այնքան ուշամիտ ու մանրաղնին տեղագրութեան, որպիսիք տալիս են «Շիրակ», «Սիսուան» և ահա այժմ «Այրարատ»։ Այդպիսով հայր Ալիշանի շարք հրատարակութիւնների առաջին մեծ տպաւորութիւնը հայրենասիրութեան զգացմունքին է վերաբերում, որը արթնանում է և միևնոյն ժամանակ շողոքորթում։

«Այրարատ»-ի մասին հեղինակը սակայն, յայտնում է, թէ սխալ են նոքա, որոնք յայտարարել են այդ գիրքը իբր ծնունդ քառասուն տարուայ աշխատութեան։ Այրարատը գրուած է 1878 մինչ 1880 թուականը, դեռ աւելի էլ առաջ, «Սիսուանը» 1880-ից դէս մինչ տպագրութեան վերջանալը՝ աւելցրած են, ինչ հեղինակը կարողացել է նոր բան գտնել։

Գրքի մէջ խօսւում է Արարատեան աշխարհի աշխարհագրութեան, բոլսերի և բերքերի, հին և նոր շինութիւնների, կիսակենդան աւերակների, բնակիչների ազգաբանութեան, բարք ու վարքերի, կրօնի և պատմական անցքերի մասին, բայց ոչ լիակատար կերպով, այլ որքան այդ ներել են հեղինակի միջոցները։ Գիրքը ինքն ըստ ինքեան մի լաւ դասաւորած հաւաքածու է այդ երկրի մասին գրականութեան մէջ արդէն յայտնած տեղեկութիւնների։ Նիւթեր։ գիրքը շարադրելու համար, ունել են ամենից առաջ հայ պատմիչները, յետոյ՝ եւրոպացիների ճանապարհորդական հրատարակութիւնները, և յետոյ միայն նորագոյն հայ ճանապարհորդական և տեղագրական գրականութիւնը։

Գրքում ամփոփուած տեղեկութիւնների մէջ հեղինակը ինքը մատնանիշ է լինում երկու գլխաւոր թերութիւնների վերայ. դոցանից մէկն է՝ երկբայութիւնը կամ անստուգութիւնը բնակիչների վիճակագրութեան և երկրորդը, որ մանաւանդ խէթ է եղած հեղինակին՝ մի քանի նկարագրած տեղերի դիրքի անճշտութիւնն է, որ առաջացած է քարտէզների և տեղագրողների անճշդութիւնից։ Վիճակագրութեան վերաբերեալ հայր հեղինակը գանգատւում է, որ այն դրեց՝ ինչ գտաւ գրականութեան մէջ, բայց որ թէն շատերը գիտէին հեղինակի փափաքը և պէտքերը՝ ոչ ոք նոր տեղեկութիւն այդ մասին չը հաղորդեց։ Իսկ ինչ վերաբերում է ամեն մի տեղի դիրքը որոշելու գժւարութեանը, այդ բացատրւում է նաև նիւթի մեծութիւնով, որովհետև գրքի մէջ լիշատակած բնական կամ շինական տեղերի անունների թիւն է մօտ 2.500։ Նկարագրութիւնների մէջ ի հարկէ, գլխաւոր ուշքը դարձրած է պատմական նշանակութիւն ունեցող տեղերի վերայ. արդ։ հին և, որպէս հեղինակն է ասում՝ հայրենալուշ տեղերի անուններից շատերի մասին այժմ իսպառ կորել են լիշատակները. բայց հեղինակը ջանք է գործ դրել յայտնի եղածները զանց չառնել, մանաւանդ որոնց մասին երկարօրէն է խօսւած գրքի մէջ։

Գրքի բնաւորութիւնը հայր Ալիշանը որոշում է այս խօսքերով իւր աշխատութեան նպատակի մասին՝ «Նպատակ ինձ եղեալ, որպէս և այլուր ծանուցի, ոչ այնքան տեղարա-

նել բնագրութեամբ, որքան պատմաբանել իրագրութեամբ». և յետոյ՝ «առաւել քան ի վայրն՝ ի վայրաբնակն յառեալ, ի մարդն, և յաւէտ ի Հայ մարդ, յայն՝ որ նախ եկաց, գործեաց և էանց. կամ զեռ ևս կայ առ ետեղ ի ընին իւրում երկրի. զորոյ նախընծայ ժառանգական և նուիրական անուն՝ անհնար է ջնջել ի մտաց և ի գրոց՝ երիկածնօք ոմամբք և եկամուտ օտարատեօք»։ Ահա թէ ինչու ուր որ հեղինակը իւր տեղագրութեան առիթով հանդիպել է մի որ և է «վեհակերպ ոմն և մեծագործ անձնաւորութեան» (օրինակ Երիցն Վանանդացի կամ քրիստոսագրօշ խմբի առաջնորդներից անդրանիկը՝ Տրդատ) նա այնտեղ և կանգ է առել։ Նոյնը և ուր նա մեծութիւն է գտել կարևոր պատմական անցքերի կամ կարգերի մէջ, բայց որոնց մասին ցաւոմ մթութիւն էր տիրապետում։

Իւր տեղագրական նիւթի դասաւորութեան նկատմամբ հայր Ալիշանը հետևել է հին քաղաքական աշխարհագրութեան, այսինքն նա տեղադրել է Արարատ աշխարհի հին հայկական գաւառները, հին աշխարհագիրներին հետևելով՝ արևմուտքից սկսելով՝ Սրասխ գետի ընթացքով և վերջացնելով երկու եփրատական գաւառներով։ Եւ որովհետև հին գաւառներից ոչ բոլորի սահմանների մասին կան ճիշդ տեղեկութիւններ, ուստի հեղինակը, հիմնուելով հաւանականութեան վերայ, կազմել է հետևեալ քսան գաւառների ցուցակը՝ Բասեն Վերին, Ստորին, Հաւնունիք, Աբեղեանք, Գարեղեանք, Արշարունիք կամ Երասխաձոր, Վանանդ, Շիրակ, Ձակատք, Արագածոտն, Նիգ, Վարաժնունիք, Կոտայք, Մազազ և Ոստան, Ուրծ և Արած, Շարուր, Մասեաց Ոտն, Կոգովիտ, Ծաղկոտն, Բագրևանդ։ Դոցանից Շիրակ գաւառը, որպէս յայտնի է, տեղագրած է առանձին գրքով հայր Ալիշանից, բայց և այնպէս տեղ է գտել նաև ներկայ գրքի մէջ։

Արարատի մէջ տեղ գտած տեղերի թիւը հասնում է մօտ 2.500-ի, անձերի կամ տոհմերի անունների թիւը՝ մինչ 1200։ Գիրքը առատ է լուսաբանող պատկերներով, որոնց մէջ և մի մեծ քարտէզ Արարատեան աշխարհի։ Առհասարակ բոլոր մեծ և փոքր պատկերների թիւն է 214, որոնց մէջ մենք գտնում ենք նաև մեր մի քանի նշանաւոր ժամանակակիցների պատկերները՝ իշխան Բեհբութեան, գեներ. Շելկովնիկեան, Մուխտար փաշա, Լոռիս-Մելիքեան, Ներսէս V կաթողիկոս, Աբիխ, Խ. Աբովեան, Տէր-Ղուկասեան գեներալ, եւրոպական ճանապարհորդների պատկերները, որպէս Շարդէն, Տուռնեֆոր, Դիւբուա դը Մոնպէրիէս։ Բոլոր պատկերները, որպէս և բնագիրը ինքը տպուած են ամենամեծ մաքրութեամբ, որպիսին մեզանում միայն Մխիթարեան տպարանը արտադրել կարող է։

Այսքանով մենք բաւականաչափ ծանօթացրած ենք համարում ընթերցողներին հայր Ալիշանի նորագոյն գրուածքի հետ։ Աւելին պէտք է թողնել ժամանակին, որը գրուածքի թերութիւնների հետ թերևս գտնի նորանոր առաւելութիւններ այս՝ մեր տեղագրական գրականութեանը պատիւ բերող հոյակապ գրքի մէջ։

Ա. Ա.